

IN MEMORIAM

BALASSA PÉTER

(1947–2003)

A halálhír keltette döbbenet első napjai után (talán) folytatni lehet a több mint húsz évvel ezelőtt megkezdett párbeszédet Balassa Péterrel az irodalomról és a poézisizsról való beszéd értelméről. A könyvek is beszélnek, hallani lehet jól a hangjukat. Mert Balassa Péter úgy volt az irodalom értője és tolmácsolója, hogy korszerű teoretikus felkészültségét hermeneutikából és ontológiából valamennyire mindig visszafogta, de nem homályosította el a tárgy (a mű) szeretete és a szereteten át sugárzó gondolkodó összetéveszthetetlen személyessége. A puszta teóriával szemben benne mindig működött a gyanú szelleme, mert a művet másért tartotta fontosnak, nem a szerteágazásaiban nélkülözhetetlen elmélet kedvéért. Éppen ez a gondolkodásában jól felismerhető gyanakvás tette szellemét nyitottá és készítette fel arra, hogy nemzedéke – a Péterek, Nádas, Esterházy, Lengyel – majd később, velük együtt a múlt század záróévtizedei új magyar irodalmának, Márton Lászlónak és másoknak értő kritikusa legyen, és tanítványai vezetője, aki tudta, hogy „minden műalkotásban . . . van valami mimetikus, ami egyáltalán nem az ismertnek és az úgynevezett valóságnak az utánzása, hanem azt jelenti, hogy valamit ábrázolunk, ami másképpen nem létezhetne, de így és csakis így nagyon is valóságos, mert igaz.” (A nem jelölt idézetek mind Balassa Péter az Alföld Könyvek reprezentatív sorozatban 2001-ben megjelent *Törésfolyamatok* című kötetéből valók.) És ezt a „textualizmusra” is kiterjeszhetőnek vélte. Gadamer bon mot-ja, az „így igaz, így létező” hallatszik ki ebből, de ezzel együtt a referenciát tagadó, nem-mimetikus elméletekkel való polémia is, amiről akár el is lehetne feledkezni, ha eközben nem állna elő egy másik, kevésbé konkretizálható polémia magával a kritikával, amely tudvalevőleg nem lehet megértékrend és norma nélkül, (irodalmi) kánonok nélkül sem, mégis, amennyiben

ad magára és amennyiben valóban tárgyiszteelő meg át is hatja a tárgy szeretete, akkor aligha törekedhet másra mint az értékrendek megbontására, a normák és kánonok örökös felülvizsgálatára. Balassa Péter éppen ezt tette: az értékrend, a kritikai norma és kánon bizonyosságával szabadult meg teoretikus előírásoktól, normáktól és kánonoktól, amikor olvasott és beszámolt olvasmányairól. Közben kánonokat fogalmazott és értékrendet épített fel a jelenben, de úgy, hogy az önmagával szemben örökösen gyanút fogó szelleme az éppen kanonizáltat, az éppen felépített értékrendet is rendre kérdőre fogta. A művészet világában semmit sem tekintett véglegesnek és befejezettnek, főként nem a művészetről való beszédet. Az értelmező beszédet nem növesztette tárgya fölé, hanem feláldozta a mű szaváért; mondja csak magát a mű az interpretáció „mint médium által”. Beszámolóí művek befogadásáról és hatásáról mindig interpretációk, azaz *közbeszólások*, ahogyan egy helyütt értelmezte a szó jelentését, vagyis hagyják megszólalni, „szóhoz jutni” a műveket. „Az interpretáció, legyen az szűkebben vagy tágabban, sőt filozófiai értelemben »filológiai«, nem befejez, hanem megnyit, nem felülkerekedik, hanem beletűnik maga is az írástörténetbe, hiszen eredetileg sem más, mint csupán közbeszólás (interpres). Paradox módon: ha nyomot akar hagyni, akkor önkéntelenül is önnön eltörlődésére kell törekednie.” Így lesz nála a kritika a megértés, nem az ítéletmondás, a „megnyitás”, nem a „felülkerekedés” műfaja. A megértés mindig individuális, benne a megszólaló és megszólított személyisége együtt és egyszerre szólal meg. Balassa Péter értelmezései ezért sohasem nélkülözlik, mert nem nélkülözhetik a személyes kötődés jeleit, bár teoretikus tudásával együtt személyiségét is mintha hátrahagyná, mert a mű közvetlenül juthasson szóhoz. Illúzió azt hinni, hogy ez lehetséges, hogy a „szóhoz jutott” szó, a vers, a regény szava, hogy „hallatsszék” az értelmezésben „a formálás maximumát is megköveteli”, „mesterségbeli tudatosságot”, „magas fokú koncentrációt”. Ilyen értelemben az interpretáció és az irodalmi kritika mesteremberek műve, akik, miként Balassa Péter teszi, hatástörténeteket írnak teoretikus kötöttségük ellenében kemény harcok árán megszerzett szellemi szabadságuk eszközeivel. Világos, hogy az ilyen értelmezések és hatástörténetek, a szépirodalmi művek példáját követve, nyelvi alkotások, a nyelvben és a nyelvből létesülnek. Ezáltal egy régi, megrögzült nézetet vonnak vissza, azt, hogy a kritika mások művén élőködő beszédmód. A visszavonás érvényes, még akkor is, ha tudjuk, nincs kritika, ami nem valaminek a kritikája volna, és nincs interpretáció, ami ne valamit interpretálna. Ezért mondható, hogy van valami, ami megelőzi és fogságban tartja az értelmezést és a kritikát: az irodalomról való beszéd fogságának a tere. Am ez a megelőzőitás egyúttal a tárgytól való határozott elkülönböződésnek a tere is; ez a fogság a kritikai diszkurzus szabadságának tere. Nincsen mű az interpretáció előtt, csak értel-

mezésre váró szöveg van, amely szöveg, amennyiben szóhoz juttatja az értelmezés, egyidejűleg létesül és oldódik fel az interpretációban a nyelvi játékok olyan terét teremtve meg, amelyben a kölcsönös függőség végső soron a hatástörténet mondását vonja vissza a mű felragyogásában. De egyúttal maga az interpretáció is műként létesül, alakot nyer, és értelmezésre vár.

Balassa Péter kritikai beszédmódja „a különeműségében is egymásra mutató irodalom és filozófia”. Esszéiben és elemzéseiben, leginkább a nagyszabású, éppen ezért sok helyütt vitatható Nádas-monográfiában úgy mutat egymásra irodalom és filozófia, hogy „különbözőségük világosságát” is fenntartja. Nem riad vissza a metaforáktól, és nem tartózkodik az irodalmi (filozófiai, főként lételméleti) kategóriák használatától, mert a metafora és a fogalom különbözősége az ő szövegeinek formálólve. Írásaiban minden az egyidejű különbözősége és a tudás meg a vonzódások egyensúlyán múlik. Esszéi, kritikái így válnak valamivé, feloldódva a szóhoz juttatott műben és saját formájukban magukra maradvá. Kölcsönös függőségek láncolata – nem tekinthető másnak irodalom és filozófia, metafora és fogalom, a szöveg és a róla való beszéd kapcsolata.

Balassa Péter egészében az irodalmi jelenben élt és dolgozott, bármit is jelentsen a szó. Ugyanakkor fenntartásokkal élt az irodalmi jelennel szemben. Ezen nem az éppen most születő műveket kell érteni, velük szemben alig vannak fenntartásai, hanem befogadásuknak és hatásuknak kontextusát, azt a körülményt, hogy az irodalmi jelen semmiképpen sem az irodalmi múlt folytatása, nem is tagadható a múlttól való elszakadásának meghatározó indulata, közben meg nem lehet meg a múlt nélkül; semmi sem számolható fel, ami egyszer az irodalom múltjában megtörtént. Az egyszer megtörtént mindig folytatódik a jelenben. Ezért tartjuk fenn a hagyományt és olvassuk újra a múltat, a távolabbat és a közelebbet egyaránt. Ennek belátása vezette, vezethette el Balassa Pétert Vörösmartyhoz. És a romantikához. Aminék azonban még egy, talán súlyosabb magyarázata is lehetséges. Az egészében az irodalmi jelenben és az érte dolgozó kritikus meggyőződése, hogy a modernitás nem váltható le, ahogyan a modernitásnak sem sikerült leváltania a romantikát. Aki lehetségesnek tartja az esztétikai nevelést, és Balassa Péter lehetségesnek tartotta, ha nem is „tisztán esztétikai értelemben”, annak nem adatott meg, hogy kilépjen a modernitásból. Még akkor sem, ha kritikusként és értelmezőként a modernitás utánit mondta és írta nem szűnő kedvvel és szeretettel. „Mert amennyiben a modernitás fenntarthatósága mellett vannak még érvek – és szerintem vannak –, akkor léteznie kell a befejezhetetlen, de nem folytonos, érettséget és felvilágosodást újríró paideiának, ami többé-kevésbé azonos a modernitás szüntelen önkorrektíójával, nem pedig leváltásával.” A „nem folytonos” romantika továbbélése a „szüntelenül” önmagát helyreigazító mo-

dernitásban persze nem vonja kétségbe, hogy a modernitás, a „modern irodalom”, a „modern költészet” alakzataiban, minthogy nem írható többé, átlépett a hagyományba, ahogyan a modernitás idejében írhatatlanná vált, és „csupán” a hagyományban rögzült a romantika is. Szüntelen „önkorrekciójuk” az újr olvasásban teszi őket az irodalmi jelen részévé, s aki ezt nem fogadja el, a jelennek közelébe sem juthat.

Ebben, úgy látszik, teljes egyetértés van a teória, azaz az esszé- és kritikaírás, valamint a szépirás között. A *Harmonia caelestis* értelmezésében írja Balassa Péter: „Két évtizednyi kritikai társasjáték, böngészés és kutatási furor után . . . tisztábban látható, hogy: miközben Esterházy köztudottan és bevallottan igen sok intertextust alkalmaz ebben a könyvben is (többek között önmagától), mélységesen kontextualizálja és cselekményesíti azokat, átírja a saját szövegterébe, és ezekkel a nagyon is eredeti rafinériákkal voltaképpen az önmagát hasonlíthatatlannak feltüntető eredetiség, a szerénytelen »nyelverteretés«, az »isteni« kreativitás, mint valamiféle semmiből formálódó őskézdet romantikus nagyratörésének, még századunkban is kísértő titanizmusának ironikus kritikáját is elvégzi, s talán éppen ezáltal válhat újra meg újra irodalmunk legjobbjaival társalkodó-vetekedő nyelv művésszé, leginkább a weöresi értelemben vett próteuszi alkatra emlékeztetve. A felismerhetőség és felismerhetetlenség határán billegtetett vendégszövegek furcsa módon a hagyomány mélységeibe, megtört, roncsolt folyamatába és persze megújításába helyezik, új rendbe állítják a szövegformálás egészét.” Vagyis az eredetiség mint a modernitás első számú eszménye, de az avantgárdé is, alapjában véve romantikus eredetű, ám eredetét őrizve mostanra önmaga túlméretezettségében visszavonásra érett karikatúrává vált Esterházy és mások, leginkább Parti Nagy Lajos szövegformálási gyakorlatában, ami egyetlen pillanatra sem ingatja meg Balassa Pétert abban a meggyőződésében, hogy „Vörösmarty egyedülálló módon meg tudta mérni a mértékvesztett létezését”, abban sem, hogy van „nemzeti költészeti folyamatosság”, és hogy végül „a panasz mint pusztá kifejezés, amelynek értelmére nem lehet rákérdezni, csupán elvégezni és ismételtetni lehet, nos ez, ilyen magas esztétikai értékkepződményt, vagyis mértéket létrehozva, magyar nyelven először Vörösmarty alkotásában (Az emberek c. versben) tapasztalható.” Ha a jelen irodalma a múltból valamit visszavon, sőt le is vált, akkor egyúttal fenn is tart, hiszen a leváltottat „új rendbe” állítva „szövegformálása”, azaz önmaga részévé teszi. Balassa Péter egész életművében azt bizonyította, hogy létezik egy ilyen ellentétet, ellentmondásokat, ütköztetéseket, mértéket és mértékvesztést magában foglaló poiészis, ami egyaránt neve a szépirodalomnak és a rabsága terében létező esszének, kritikának, értelmezésnek.

Az utóbbi évek példamutatóan tartalmas, legszebb szópárbaját közzölte egy-két évvel ezelőtt a *Holmi*. Dávidházi Péter Balassa Péter nagydoktori

értekezésének nyilvános vitáján azt tette szóvá, hogy a Nádas-monográfia szerzője indokolatlanul tartózkodik, sőt *tabuként* kezelve elzárkózik az életrajzi adatok felhasználásától az elemzések során, még akkor is, amikor a szerző önéletrajzi jegyzetei és a fikciós művek történései megegyeznek. Dávidházi sem gondolja, hogy a „szépirodalmi mű értelmezésébe (mint értelmezésbe) gyakorlatilag szükséges vagy elvileg helyes volna bevonni . . . bármely életrajzi adatot”. Kivéve „a mű *keletkezéstörténetének* vizsgálatába”. Azt azonban észrevételezi, bár nem kifogásként fogalmazza meg, hogy „az már, hogy (Balassa) az *Évkönyv* anyafiguráját . . . és tükörbe nézetős beavatási jelenetét nem hozza . . . összefüggésbe a korábbi művek fiktív Kláráival és a beavatási rítusként felfogott *Takarítás* tükörbe nézéseivel, az alighanem fölöslegesen és sajnálatosan szegényíti a művek kapcsolataira irányuló monográfiáját . . .” Balassa válaszában elfogadja Dávidházi érvelését, defektusnak, zavarának mondva a felvetett dilemmát, sőt „a bírálónál rosszabb véleménye (van) e zavarról”. A zavar „a fikciós hitelesség és a történeti vagy biografikus hitelesség egymástól túlságosan elválasztott voltát” jelzi, „holott, folytatja Balassa, nyilvánvaló, hogy dilemmaszerűen elválaszthatatlan, mert a cselekvés, a történés/emlékezés, a beismerés és a tanúságtétel, tehát a személy autenticitásának kérdésevé . . . gyarapodik”, ami viszont túlfeszítené a dolgozat kereteit. A kérdés a monográfia írása közben állandóan foglalkoztatta a szerzőt, mert az irodalomtudomány mai állása szerint a zavarból és dilemmából származó kérdések megfelelő válasz nélkül „még mindig *föltett* kérdések” csupán.

De nem folytatom a szópárbaj ismertetését, mert úgysem ad választ a „föltett” kérdésre. Nem is a válaszkérés miatt említettem, hanem azért, mert változatlanul foglalkoztat, hogy az értelmezéseket fró, esztétikai és irodalmi nevelésre vállalkozó szerző, a Balassa Péter nevű személy „autenticitásának” mennyiben van szerepe, akár az életrajz közvetítése nyomán, a befogadás és megértés műveleteiben? A kérdés szónoki, mert Balassa Péter „centrális szubjektumként”, személyesen, biográfiájával, kezeskedett az irodalomértés dilemmáiért, bizonyosságaiért és bizonytalanságaiért. Munkáiban költészet és filozófia, metafora és fogalom összeér, egymásban ragyog fel. Ezért vehette el a kritikai véglegesség illúzióját és tartotta életben a kreatív közbeszólás, az értelmezés műfajait. Könyvei halála után is az ő hangján szólnak hozzánk.

BÁNYAI János